

ANDRZEJ PIETRZAK SVD

GRUPA JEZUS – KOŚCIÓŁ – UBODZY PODCZAS PIERWSZEJ SESJI
SOBORU WATYKAŃSKIEGO II
W ŚWIETLE ZASOBÓW ARCHIWALNYCH
BISKUPA CHARLES-MARIE HIMMERA*

JESUS–CHURCH–POOR GROUP DURING THE FIRST SESSION
OF THE SECOND VATICAN COUNCIL
ACCORDING TO BISHOP CHARLES-MARIE HIMMER'S ARCHIVAL RECORDS

Abstract. During the Second Vatican Council, there was an informal group of bishops, popularly known as the Church of the Poor, who placed the relationship between Jesus, the Church, and the poor at the center of the debates. The archives of the Catholic University of Louvain-la-Neuve preserve archival reports of meetings that took place at the Belgian College in Rome. Considering that the contents of these sources are not commonly recognized, the author provides an introduction to their contents using source critical analysis. In the first part, he discusses the research status. In the second section, he examines the reports' content.

Keywords: Second Vatican Council; Church of the poor; theology of poverty; testimony; hierarchy.

W ostatnich latach, w debatach o stanie Kościoła oraz jego misji i miejscu w świecie, wzrosło zainteresowanie tematem ubóstwa i ubogich¹. W dys-

Dr hab. ANDRZEJ PIETRZAK SVD, prof. KUL – Katedra Religiologii i Misjologii, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II; adres do korespondencji: Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin; e-mail: andrzej.pietrzak@kul.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6793-0681>.

* Projekt finansowany przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach programu „Regionalna inicjatywa doskonałości” na lata 2019-2022, numer projektu: 028/RID/2018/19, kwota dofinansowania: 11 742 500 zł.

¹ Np. Victor Codina, *Kościół wykluczonych. Teologia z perspektywy Nazaretu* (Kraków: Wydawnictwo WAM, 2018); Paweł Kiejkowski, *Kościół ubogi dla ubogich według papieża Franciszka* (Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza. Wydział Teologiczny, 2015); Komitet Nauk Teologicznych PAN, *Kościół ubogich* (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2013); Przemysław Artemiuk, „Ubóstwo znakiem wiarygodności Kościoła”, *Łódzkie Studia Teologiczne* 28(2019), 2:

kusjach pojawia się temat nieformalnej grupy działającej na Soborze Watykańskim II, popularnie nazywanej grupą Kościoła ubogiego i ubogich. Chodzi o biskupów, którzy (w latach 1962-1965 w Rzymie) oprócz obowiązków związanych z pracami soboru, nadprogramowo poświęcali swój czas na systematyczne i wspólne studium problematyki ubóstwa. Zazwyczaj gromadzili się w Kolegium Belgijskim w Rzymie, a swoje zebrania określali *Réunion sur Jésus, l'Église et les pauvres*².

Na Soborze Watykańskim II grupa *Jezus – Kościół – ubodzy* nie była jedynym nieformalnym zebraniem ojców soboru. Hilari Raguer, w monumentalnej historii soboru pod redakcją Giuseppe Alberigo, wymienia dziesięć takich grup, wśród nich *coetus internationalis patrum*, centro-europejską, francuską, latynoamerykańską, biskupów misyjnych, przełożonych zgromadzeń zakonnych³. Powołując się na poglądy Rocka Caprale twierdzi, że ich tworzenie odpowiadało na: 1. zapotrzebowanie na mniejsze struktury, które ułatwiały uczestnictwo i wzmacniały efektywność oraz były przeciwwagą dla tak dużej struktury, jaką była aula soborowa; 2. potrzebę tworzenia przestrzeni działań dla osób utalentowanych oraz ukierunkowania ich potencjału na pożytek soboru; 3. potrzebę zapewniania uczestnikom soboru spójności i wsparcia; przeciwdziałanie dezintegracji mniejszości oraz potrzebę różnicy zdań, które mogły przyczynić się do doskonalenia opinii przyjmowanej przez większość w auli soborowej⁴. Analogiczne funkcje pełniła grupa *Jezus – Kościół – ubodzy*. Przybliżeniu problematyki poruszanej podczas zebrań tej grupy, na podstawie sprawozdań z jej posiedzeń w czasie pierwszej sesji soboru przechowywanych w Archiwum Katolickiego Uniwersytetu Louvain-la-Neuve w Belgii⁵, służy niniejszy artykuł.

41-57; Clemens Sedmak, *Kościół ubogich: papież Franciszek i transformacja ortodoksji*, tłum. Dorota Chabrajska (Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 2018).

² Por. np. : *2ème Réunion sur "Jésus, l'Église et les pauvres" Collège Belge - Rome, le 5/11/62 Sur l'invitation de LL.EE.UN.SS. Himmer et Hakim. Sous la présidence de Sa Béatitude Maximos IV, et de Son Eminence le Cardinal Gerlier*. FH 02: 11r-12.

³ Fakt ten rzuca istotne światło na zrozumienie inicjatyw grupy *Jezus – Kościół – ubodzy*. Tematyczne organizowanie się biskupów na soborze nie było czymś wyjątkowym.

⁴ Hilari Raguer, „Formación de los grupos informales”, w *Historia del Concilio Vaticano II. La formación de la conciencia eclesial. El primer periodo y la primera intercesión*, t. 2, red. Giuseppe Alberigo (Salamanca: Ediciones Sígueme, S. A., 2002), 191-214.

⁵ Autor dziękuje pracownikom Archiwum Katolickiego Uniwersytetu Louvain-la-Neuve za życzliwą współpracę i za udostępnienie kopii pomimo trudnych czasów pandemii.

1. ŹRÓDŁA

Jeszcze do niedawna najczęściej przywoływanym oryginalnym dokumentem w dyskusjach na temat grupy *Jezus – Kościół – ubodzy* był tzw. pakt z katakumb św. Domicyli⁶. Publikacje takich autorów, jak na przykład Juan Planellas i Barnosell, Matteo Mennini, Luis Martínez Saavedra i Pierre Sauvage czy José Oscar Beozzo⁷ zwróciły uwagę na zasoby archiwalne, w których przechowywane są materiały wytworzone podczas soboru i związane z działalnością tej grupy. Ich liczba wzrasta wraz z opracowywaniem życia i działalności uczestników Soboru Watykańskiego II⁸.

Dziś mamy ułatwiony dostęp do dwóch archiwów, w których przechowywane są materiały grupy *Jezus – Kościół – ubodzy*: Archiwum Katolickiego Uniwersytetu Louvain-la-Neuve (Belgia) i Archiwum Fundacji Jana XXIII na rzecz Nauk o Religii w Bolonii (Włochy). Zawartość pierwszego, tzw. *Fonds Mgr Charles-Marie Himmer*, do której autor tego artykułu miał dostęp, pochodzi ze zbiorów Charles-Marie Himmera (1902-1994), biskupa Tournai (Belgia), jednego z protagonistów tej grupy⁹. Znajdują się w nich sprawozdania z prac, korespondencja, łaciński oryginał wspomnianego wyżej paktu i jego francuskie tłumaczenie oraz kopie różnych tekstów związanych z działalnością grupy. Dominuje język francuski, są także dokumenty napisane w języku łacińskim, po włosku i hiszpańsku. Zbiór, jak przyznaje Himmer, nie jest kompletny i nie zawiera rejestru wszystkich wygłoszonych referatów. Dostarcza jednak wystarczającą ilość informacji o pracach grupy¹⁰. Jeśli chodzi o zasoby bolońskie, archiwalia związane z pracami grupy znajdują się w zbiorach Giacomo Lercaro i Giuseppe Dossettiego¹¹.

⁶ Andrzej Pietrzak, „Pakt z katakumb św. Domitilli”, *Communio. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny* 35 (2015), 3-4: 63-73.

⁷ Joan Planellas i Barnosell, *La Iglesia de los pobres en el Concilio Vaticano II* (Barcelona: Herder, 2014), 150-158; José Oscar Beozzo, *Pacto das catacumbas: por uma igreja servidora e pobre* (São Paulo: Paulinas, 2015); Luis Martínez Saavedra i Pierre Sauvage, *Le Pacte des catacumbes. Une Église pauvre pour les pauvres* (Namur-Paris: Lessius, 2019), 11-15, 105-113.

⁸ Np. Helder Câmara, *Circulares Conciliares*, vol. I, t. I-III (Cepe editora. Kindle Edition) (dostęp: 5.02.2022).

⁹ W udostępnionych w 2021 roku zasobach znajdują się 874 elektroniczne kopie dokumentów podzielone na 11 folderów (teczek) o numerach od BE_A4006_FD_CLG_04_01 do BE_A4006_FD_CLG_04_11. Tu stosuje się następujący skrócony zapis tych zasobów: skrót FH – dla oznaczenia zbioru bpa Charles-Marie Himmera; numer teczki-folderu; pozycja w folderze. Przykład: *Cogitatio monnutorum episcoporum in fine Concilii Vaticani II*, FH 10: 143-144 – to łaciński tekst postanowień biskupów z 16 listopada 1965 roku (tzw. Pakt z katakumb św. Domitylli).

¹⁰ *Introduction à l'expose de Mgr Himmer, le 21 nov. 1992*, FH 2: 2.

¹¹ Spis udostępnianych dokumentów: Lorella Lazzaretti i Giuseppe Alberigo, *La documentazione bolognese per la storia del Concilio Vaticano II: inventario dei fondi G. Lercaro e G. Do-*

2. TEMATYKA

Pomysłodawcą spotkań na temat relacji Jezus–Kościół–ubodzy był ksiądz Paul Gauthier wspierany przez George’a Hakima, biskupa melchickiej diecezji Akka (Izrael)¹². W pierwszych dniach soboru poprosili Himmera o zajęcie się ich logistyką.

Warto zauważyć, że były one posiedzeniami biskupów, ale nie były odmianą wykładów-szkoleń dla biskupów o ubóstwie i ubogich (*sic!*). Pomysłodawcom i uczestnikom chodziło o pogłębienie problematyki na płaszczyźnie doktrynalnej, ewangelizacyjno-misyjnej, duchowej i humanitarno-społecznej. Podjęto działania mające na celu uwrażliwienie ojców soboru w tym zakresie. Wyróżnikiem ich prac była metodologia rewizji życia łącząca doktrynę i teorie naukowe z życiem osobistym i eklezjalnym. Jednakże nie zakładano wypracowania traktatów o teologii ubóstwa i ubogich ani osobnego dokumentu soborowego na wzór schematów wypracowywanych przez ówczesne komisje¹³. Prawdą jest jednak, że podejmowane działania znalazły oddźwięk w pracach soboru i w jego postanowieniach oraz przyczyniły się do rozwoju teologii ubóstwa i ubogich oraz katolickiej nauki społecznej¹⁴.

Podczas pierwszej sesji soborowej zorganizowano sześć zebrań. Ich sekretarzem został Gauthier, którego pomoc – zdaniem Himmera – była nieoceniona. Przygotowywał sprawozdania z obrad, które rozprawdzano wśród uczestników i osób zainteresowanych¹⁵. W zbiorach Himmera zachowały się ich kopie z 26 października, 5 i 30 listopada, program czwartego zebrania z 20 listopada i sprawozdanie z posiedzenia komisji animacyjnej z 2 grudnia. Brak sprawozdania z 13 listopada. Wszystkim obradom przewodniczył kardynał Pierre-Marie Gerlier¹⁶ – arcybiskup Lyonu (Francja). 5 listopada sesji przewodniczył kardynał Maksymos IV Saigh.

Po raz pierwszy grupa spotkała się 26 października 1962 roku w Kolegium Belgijskim¹⁷. Spotkanie rozpoczął Himmer, zwracając uwagę na aktu-

ssetti (Bologna: [s.n.], 1995). Obostrzenia sanitarne w latach 2020-2021 uniemożliwiły dostęp do tych zasobów.

¹² Od 1967 roku katolicki patriarcha Antiochii, Maximos V.

¹³ *Interview de Monseigneur CH.-M. Himmer, ancien évêque de Tournai par A. Haquin*, 9.08.1990, FH 01: 4-6, 6; *Introduction à l'expose*, 2. Na temat życia i działalności Gauthiera por: Matteo Mennini, *La Chiesa dei poveri. Dal Concilio Vaticano II a Papa Francesco* (Milano: Edizioni Angelo Guerini e Associati SpA, 2016), 36-48.

¹⁴ Por. literaturę na ten temat w przypisie numer 7.

¹⁵ *Introduction à l'expose*, 2.

¹⁶ Jego ojcem był Władysław Gerlicz herbu Lis.

¹⁷ Zaproszono 23, przybyło 17 osób. Lista uczestników według krajów. Belgia: Charles-Marie Himmer; Francja: Georges Béjot, André Charles de La Brousse, Guy-Marie Riobé, Pierre-Marie

alność i znaczenie problemu, który miał przedstawić Gauthier w imieniu wspólnoty „Jezusa Rzemieślnika z Nazaretu” (*Les Compagnons de Jésus charpentier à Nazareth*). Nawiązał do współczesnego i powszechnego zjawiska ubogich i robotników. Twierdził, że kochają oni Kościół i jego hierarchię, ale odczuwają rozdźwięk między Kościołem a ich światem. Proszą o to, aby na soborze biskupi o nich nie zapomnieli, ponieważ tylko oni mogą im przyjść z pomocą¹⁸.

Nawiązując do wprowadzenia Himmera, Gauthier przedstawił zasadnicze treści książki pt. *Ubodzy, Jezus i Kościół*¹⁹ będącej głosem wspólnoty, którą reprezentował. Zwrócił uwagę, że już dziś postawa niektórych biskupów jest godna uwagi, ponieważ opuszczają swoje pałace i przenoszą się do robotniczych dzielnic lub wstrzymują budowę kosztownych katedr i przeznaczają pieniądze na mieszkania dla ubogich. Motywacją takich działań jest Ewangelia Jezusa Chrystusa, która niesie w sobie także przesłanie rozwoju ludzkości i dzielenia się chlebem. Niemniej jednak hierarchia Kościoła sprawia wrażenie, że stoi po stronie bogatych. Ubodzy tego nie rozumieją, ponieważ Jezus stał się ubogi dla naszego zbawienia. Dlatego można mówić o rozłamie w samym ciele Chrystusa, którym jest Kościół. Taka sytuacja zaprzecza jedności z Jezusem i jedności w Kościele. Gauthier zwrócił także uwagę, że utożsamienie się Jezusa z ubogimi i jego obecność wśród nich jeszcze nie zostały wystarczająco opracowane doktrynalnie. Mówi się o jego obecności w Eucharystii i w Kościele, ale pomija obecność w ludzkości, zwłaszcza w ubogich. Przypominanie tej obecności jest dziś szczególnie ważne. Ubodzy, w sytuacji niejasności, braków doktrynalnych i praktycznych rozwiązań w duchu Ewangelii, są infiltrowani przez ideologię marksistowską, która oddziela ich od Chrystusa. W życiu eklezjalnym prawda, że Jezus utożsamiał się z ubogimi, a nieodłączną częścią jego misji była ewangelizacja ubogich, jest niemalże wymazana lub niewłaściwie interpretowana. Zapomina się, że ubodzy byli obecni podczas rodzenia się Kościoła, a ubóstwo ewangeliczne było jedną z cech wyróżniającą jego członków. Jezus zwołał do troski o ubo-

Gerleir; Izrael: George Hakim; Algiera: Georges Mercier; Senegal: Jean-Marie Maury; Wybrzeże Kości Słoniowej: Bernard Yago; Brazylia: Antônio Batista Fragoso, Jorge Marcos de Oliveira, Walfrido Teixeira Vieira; Kolumbia: Tulio Botero Salazar. Usprawiedliwili swoją nieobecność: Maksymos IV Saigh (patriarcha Antiochii), Eugênio de Araújo Sales i Hélder Câmara (Brazylia); Alfred Ancel (Francja), Philippe Nguyễn Kim Diên (Wietnam). W sprawozdaniu wymienia się także następujące osoby: Luciano José Cabral Duarte (Brazylia), Jacques Jullien (Quimper), Maxime Hua (Paryż), Paul Gauthier (Nazaret). *Compte-rendu d'une réunion tenue au Collège Belge–Rome, le 26/10/62*, FH 2: 6r.

¹⁸ *Compte-rendu d'une réunion*, 6r n.

¹⁹ Paul Gauthier, *Les Pauvres, Jésus et l'Église* (Paris: Éditions universitaires, 1963).

gich i sam dawał temu przykład. Stąd, podkreślał Gauthier, znakiem autentycznego spełniania misji powierzonej przez Chrystusa swoim uczniom jest zawsze znak ewangelizacji ubogich. Poświadcza tę prawdę tradycja ojców Kościoła i święci, a współcześnie nauczanie Kościoła. Dziś dwie trzecie ludzkości nie ma chleba i Ewangelii. Świat ludzi ubogich i robotników, patrząc na Kościół, nie rozpoznaje w nim Jezusa z Nazaretu. Ubodzy mają nadzieję, że po zakończeniu soboru biskupi będą mogli powiedzieć zgodnie z prawdą: „nie mam ani złota, ani srebra”²⁰.

Biskup Georges Mercier przedstawił streszczenie raportu, który napisał na prośbę papieża²¹. Według niego głównym problemem naszych czasów jest rozwój krajów ubogich oraz ich ewangelizacja. Od wypełnienia tej misji w dużej mierze zależy sposób, w jaki będą oni postrzegać Kościół. Pilnie należy dopracować doktrynę o obecności Chrystusa w życiu społecznym, motywować do dzielenia się dobrami, wsłuchać się w opinie ludzi o doktrynie i przejawach życia Kościoła. Mercier postulował, aby uprościć insygnia biskupie i zrezygnować z kosztownych kruszców. Zwrócił także uwagę na potrzebę przywrócenia tytułu „ojcze” podczas zwracania się do biskupów, bliższego duchowi Ewangelii i tradycji, w miejsce „ekscelencjo, eminencjo”. Wskazywał również na potrzebę świadectwa i rezygnację z luksusowych samochodów. Podkreślał, że nie chodzi tu o przymuszanie biskupów do przyjęcia takich propozycji. Trzeba o tym mówić i pozwolić łasce Bożej działać w ich sercach. Wprawdzie zadaniem Kościoła nie jest produkcja chleba, może on jednak przyczynić się do pozyskiwania tych, którzy potrafią taki chleb wypiekać. Mercier zaproponował zorganizowanie chrześcijańskiej konferencji, podobnej do konferencji w Bandungu²². Biskupi i specjaliści, zgromadzeni wokół papieża, mogliby zająć się problematyką słabo rozwiniętego świata i zaproponować rozwiązania zgodne z doktryną chrześcijańską²³.

W dyskusji nad wystąpieniami Gauthiera i Merciera biskup Jean-Marie Maury mówił, że dylematy podczas sprawowania posługi biskupiej nie prowadzą się tylko do oznak sugerujących rzekome bogactwa: problem wiąże się także z faktem, że Kościół współistnieje ze światem kapitalistycznym. Biskup Guy-Marie Riobé akcentował zaś, że życie chrześcijańskim ideałem ubóstwa nie może być przeszkodą do autentycznego apostołatu. Wielu biskupów odczuwa lęk przed konsekwencjami wyróżniania się w środowisku

²⁰ *Compte-rendu d'une réunion*, 6v.

²¹ Georges Mercier, *L'Église de pauvres*, FH2: 16r-21.

²² Nawiązanie do Konferencji w Bandungu (Indonezja), która dała początek Ruchowi Państw Niezależnych.

²³ *Compte-rendu d'une réunion*, 6v n.

eklezyjalnym i społecznym. W projekcie życia ubóstwem nie chodzi także o „nasze” jego rozumienie i „nasze” wzorce implementacji, ale o to, aby Jezus Chrystus żył w nas. Biskup George Hakim potwierdzał, że styl życia biskupów stwarza wrażenie bogactwa, chociaż rzeczywistość jest inna. Biskupi stali się niewolnikami przyzwyczajęń, protokołów, które błędnie sugerują bogactwo. Potrzebne są zmiany w tym względzie. Twierdził, że szefowie rządów już dawno pozbyli się stylu władzy Ludwika XIV, a Jan XXIII czeka na sprzyjającą okoliczność, aby uwolnić się od nieistotnych i zbędnych naleciałości utrudniających misję Kościoła. Zaś biskup Bernard Yago opowiadał o braku spójności, jakiego doświadcza, gdy nosząc złoty krzyż, prosi o pomoc dla ubogich w Afryce podczas podróży po Francji. Twierdził, że chciałby zamieszkać w zwykłej, biednej dzielnicy, ale doświadcza powstrzymującej presji otoczenia, które widzi go w eleganckim sąsiedztwie wysokich urzędników. Dodał, że nie tylko papież jest „więźniem” Watykanu, ale także biskupi są więźniami mentalności własnej, innych biskupów, kapłanów i wiernych²⁴.

Gerlier potwierdzał, że sobór musi zająć stanowisko wobec poruszanych problemów. Przede wszystkim należy uwzględnić sytuację cierpienia wielu ludzi, a także fakt dość powszechnego przekonania, wywołanego zachowaniami hierarchii, o rzekomym braku solidarności Kościoła z potrzebującymi. Sytuacja ubóstwa i ubogich w świecie jest wprawdzie różna, ale wynika z podstawowego problemu: nierównomiernego dostępu do dóbr. Chociaż problematyka ubóstwa i ubogich nie znalazła się bezpośrednio w agendzie obrad soboru, nie można jej pominąć, zarówno w obszarach doktryny i teorii, jak i praktycznych rozwiązań. Dziś jest ona ważnym wymiarem istnienia ludzkości oraz ewangelizacji, którego nie można ignorować. Pominięcie go przyczyni się do nieskuteczności innych postanowień soboru. Kościół nieodzownie trzeba uwolnić od pozorów bogactwa i przywrócić mu oblicze Matki ubogich, zatroskanej o chleb służący ciału i duszy swoich dzieci. Jan XXIII wyraził taką potrzebę, mówiąc, że: „W obliczu krajów słabo rozwiniętych Kościół przedstawia się takim, jakim jest i chce być, Kościołem wszystkich, a zwłaszcza Kościołem ubogich”²⁵. Sobór musi tę naukę potwierdzić. Gerlier zobowiązał się do rozmów na te tematy z uczestnikami soboru²⁶.

²⁴ *Compte-rendu d'une réunion*, 7r.

²⁵ Jan XXIII. *Radiomessaggio del Santo Padre Giovanni XXIII ai fedeli di tutto il mondo, a un Messaggio dal Concilio Ecumenico Vaticano II*. <https://www.vatican.va> (dostęp: 5.02.2022). Tłum. własne.

²⁶ *Intervencion de Son Eminence le Cardinal GERLIER, à une réunion de Peres du Concile et de pretres sur le raporte* : « Jésus, l'Église et les pauvres » (26.10.1962), FH 2: 008.

W dyskusji biskup Guy-Marie Riobé i inni zaproponowali upowszechnienie tekstu wystąpienia kardynała Gerliera wśród ojców soboru. Wnioskowano także o rozprawdzenie książki Gauthiera oraz mającej się ukazać publikacji biskupa Alfreda Ancela, przełożonego Instytutu Prado, o jego doświadczeniach pracy wśród robotników²⁷. Inni proponowali zaproszenie jako prelegentów takich osób, jak Louis-Joseph Lebret OP i René Voillaume IPFI. Postanowiono także kontynuować zebrania i utworzyć komitet koordynacyjny²⁸.

Drugie zebranie odbyło się 5 listopada. Tak, jak zaplanowano, skupiono się na analizie treści wystąpienia Gerliera i sprawozdania Merciera wstępnie przedstawionych 26 października.

W pierwszej części głos zabrał patriarcha katolickiego Kościoła melchickiego Maksymos IV Saigh. Podkreślił znaczenie tematyki zebrań. Zaznaczył, że zagadnienia ubogich i ubóstwa nie są jednakowe na zachodzie i wschodzie. Bieżącym problemem jest zjawisko porzucania Kościoła, które pokazuje, że ubóstwo jest sprawą życia lub śmierci Kościoła. Dlatego takie propozycje, jak np. mniej przepychu w ubiorze i stylu życia czy prosty dostęp do biskupa, wymagają szczególnej uwagi. Saigh zadeklarował, że zrobi wszystko, co jest możliwe w tej materii. Podkreślił, że zmiana stylu życia wiąże się z potrzebą odnowy ducha, nie Kościoła, tak jak go definiujemy doktrynalnie. Odnowa dotyczy ludzi Kościoła, w którym nie wszyscy są święci! Zakończył słowami: „Proszę Boga o łaskę i błogosławieństwo dla dobra Kościoła i ludzi”²⁹.

Gerlier zauważył, że pierwsze zebranie spotkało się z pozytywną recepcją. Wszyscy rozmówcy przyznali, że debata o Kościele i ubogich jest uzasadniona i niezbędna. Gerlier wyraził także nadzieję, że stanie się częścią programu prac soboru³⁰.

Himmer zwrócił uwagę, że w grupie wyłaniają się trzy podstawowe kwestie, które ją jednoczą pomimo pewnych różnic interpretacyjnych: ewangelizacja ubogich, promocja sprawiedliwości społecznej w świecie, uwolnienie Kościoła i nas samych od pozorów i postaw, które uwłaczają Kościołowi i alienują ubogich. Zgodził się z sądem, że w przestrzeni publicznej Kościół jawi się jako instytucja bogata. Taki obraz koliduje z faktem, że został on

²⁷ W sprawozdaniu nie podaje się tytułu książki. Chodzi tu o jego publikację z 1963 roku pt. *5 ans avec les ouvriers* (Editions du Centurion, 1963).

²⁸ *Compte-rendu d'une réunion*, 7v.

²⁹ *2ème Réunion sur "Jésus, l'Église et les pauvres" Collège Belge-Rome, le 5/11/62 Sur l'invitation de LL.EE.UN.SS. Himmer et Hakim. Sous la présidence de Sa Béatitude Maximos IV, et de Son Éminence le Cardinal Gerlier*, FH 2: 11r.

³⁰ *2ème Réunion sur*, 11r.

powołany także do tego, aby szczególną uwagą obdarzać ubogich. Himmer mówił także o potrzebie uwrażliwiania ojców soborowych na tę problematykę poprzez osobiste rozmowy i konferencje w różnych językach. Wszystkie prace trzeba opierać na zdrowej doktrynie i na modlitwie. One powinny przenikać wysiłki grupy³¹.

Głos zabrał także Mercier. Zaproponował wysłanie listu do Ojca Świętego, który dotyczyłby poruszanej problematyki. Arcybiskup François Marty zasugerował, aby nie był on zbyt sentymentalny, lecz opierał się na solidnych podstawach, wskazywał kierunki badań i działań. Helder Câmara zwracał uwagę, że sprawa ubóstwa i ubogich jest wyjątkowo pilna. Sobór powinien zająć się tym problemem, np. w kontekście dyskusji nad schematem o Kościele. Zaś biskup Georges Bédot postulował rozróżnienia i doprecyzowanie sposobu rozumienia promocji krajów ubogich i klas społecznych, ewangelizacji (właściwa misja hierarchii) i działalności społecznej (właściwa misja świeckich). Mówił także o potrzebie przyjrzenia się złudnym relacjom Kościoła z grupami dobrze sytuowanymi oraz władzami (politykami). Przywoływał konferencje na ten temat, które odbyły się w Tournai jeszcze przed soborem. Twierdził, że należy uściślić związki i rozbieżności pomiędzy panowaniem Chrystusa i życiem doczesnym. Postulat uproszczenia stylu życia uzasadniał służbą i rzeczywistymi jej potrzebami, tj. wiązał ją z wykonywaniem misji, do której Chrystus powołał Kościół³².

Ancel wyraził zadowolenie z faktu, że problematykę ubóstwa i ubogich poszerzono o inne regiony świata i nie skupia się już np. tylko na francuskiej klasie robotniczej. Mówił o potrzebie zbadania wszystkich aspektów ubóstwa oraz jego specyfiki w XX wieku. Wskazał także na potrzebę edukacji, którą należy zapewnić ubogim w zamożnym świecie. Zagadnienie ubóstwa jest ogromne. Wyraził nadzieję, że to zagadnienie doprowadzi również do odnowionego spojrzenia na wielkość Kościoła. Potrzebna jest długa i krytyczna refleksja, w której sobór może odegrać właściwą mu rolę. Dlatego propozycja wysłania listu do papieża jest właściwym posunięciem³³.

Biskup Alexandre Renard powrócił do osobistego ubóstwa biskupów. Zwrócił uwagę, że sposób ich zachowań, jak każdej innej grupy, podlega zbiorowej presji. Trudności stwarza np. problem wyróżniania się w otoczeniu, w którym żyją i działają. Mówił o uwikłaniach świadectwa wpływającego z faktu obrania innego stylu życia. Biskupi – jego zdaniem – należą do

³¹ 2ème Réunion sur, 11r-11v.

³² 2ème Réunion sur, 11v, 12.

³³ 2ème Réunion sur, 11v.

trudniejszej grupy w szkole ewangelicznego ubóstwa. Należy im pomóc w otwarciu się na ścieżkę ubóstwa, postulował. W odpowiedzi na te kwestie, biskup koptyjski Youhanna Nouer zauważył, że w jego kraju, gdzie biskup jest w stałym kontakcie ze swoimi egipskimi chłopami, sprawy są o wiele prostsze³⁴.

Następnie uczestnicy mówili o konieczności kontynuowania prac grupy oraz o kwestiach organizacyjnych. Zwracano uwagę na potrzebę zaangażowania uczestników soboru. Poparto także pomysł Ancela wysłania listu do papieża. Gerlier zaznaczył, że posiedzenia grupy nie są zebraniem „postępowych” biskupów, ponieważ problematyka ubóstwa dotyczy wszystkich, nie tylko jednego kraju, także Ojca Świętego. Biskup Gonzalez Moralejo wysunął propozycję, aby zaproponować papieżowi wystosowanie apelu do świata o ubóstwie i ubogich, na wzór jego wystąpienia z 11 września 1962 roku³⁵.

Sprawozdanie z drugiego posiedzenia grupy *Jezus – Kościół – ubodzy* kończą dwie cenne uwagi. Pierwsza: jedność biskupów pochodzących ze wszystkich kontynentów, zgoda, pomimo złożoności podejmowanych tematów dotyczących trudności związanych z obecnością Kościoła we współczesnym świecie, zwłaszcza wśród ubogich, oraz dostrzeganie związków wiary w Jezusa Chrystusa z sytuacją ubóstwa. Każdy z uczestników zebrania, na swój sposób, próbował zaradzać tym problemom. Druga uwaga: w porównaniu z pierwszym spotkaniem nie tylko wzrosła liczba uczestników, ale także świadomość, że problematykę relacji Jezus–Kościół–ubodzy należy oddać również w ręce soboru i jego kompetentnych organów, zwłaszcza samemu Ojcu Świętemu³⁶.

Jeśli chodzi o czwarte spotkanie, które odbyło się 20 listopada 1962 roku, w zachowanym programie³⁷ na uwagę zasługują następujące kwestie. Oprócz dyskusji na temat wspomnianego wyżej tekstu Ancela, zaplanowano sprawozdanie biskupa Manuela Larraína na temat reakcji różnych episkopatów na owoce prac i postulaty grupy. Poleca się pogłębienie doktryny, opierając się na Piśmie Świętym³⁸, ojcach Kościoła³⁹ i Magisterium Kościoła⁴⁰.

³⁴ 2ème Réunion sur, 11v.

³⁵ 2ème Réunion sur, 12.

³⁶ 2ème Réunion sur, 12.

³⁷ Programme de la 4ème Réunion sur “Jésus, l’Église et les pauvres”. Mardi 20 Novembre 1962, FH 002, 13.

³⁸ Mt 5, 3-6; 25, 31 nn; Łk 4,2; Jk 2,1 nn; Rz 11,11; Ef 6, 9; Kol 3,25; 1 P 1,17; 2 Kor 8,13-15; Jk 5,1-6; Ef 4, 28; 1 Tm 6,17-19; Dz 2,44-45; 4,32-35; 1 J 3,10-19.

³⁹ Klemens Aleksandryjski, Paidagogos 11,12, M.G. 8, 542-543; Św. Ambroży, *De officiis ministrorum* Lib. III, c.3, 16-20, P.L. 16, 158.

30 listopada 1962 roku odbyło się piąte i ostatnie zebranie całej grupy *Jezus – Kościół – ubodzy*. Dyskusję rozpoczęli Gerlier i Himmer, przedstawiając sprawozdanie z działań, które podjęto na poprzednich spotkaniach. Potwierdzono, że delegacja grupy pod przewodnictwem Himmera doręczyła kardynałowi Amleto Giovanni Cicognaniemu prośbę o utworzenie specjalnej komisji, która zajęłaby się szczegółową problematyką misji Kościoła *ad extra*⁴¹. Wysłano także list do Jana XXIII informujący o tej inicjatywie⁴². Zauważono, że bez względu na wynik tych działań, należy podtrzymać podjęty wysiłek poszukiwania ewangelicznego ubóstwa⁴³.

Następnie biskup Gérard-Marie Coderre, w ramach pogłębienia doktrynalnego, zwrócił uwagę na problematykę równości pomiędzy ludźmi⁴⁴ i podziału bogactw⁴⁵. Przywoływał naukę Piusa XII o nadrzędności prawa dostępu do dóbr i przyporządkowaniu mu prawa własności prywatnej. Twierdził, że dobroczynność to nie tylko filantropia. Polega ona na sprawiedliwości⁴⁶. Tak jak przed oddaniem czci Bogu trzeba pojednać się z bratem, przed ewangelizacją należy uszanować prawo do dóbr tego świata⁴⁷.

Himmer, nawiązując do tematyki książki Gauthiera zaprezentowanej na pierwszym zebraniu, podkreślał potrzebę nawrócenia serc, także biskupów. Nie można pozostawać na poziomie teorii, podkreślał. Ancel zaś wiązał problem dzielenia się z rzymską koncepcją własności. Stąd 95% parafian identyfikuje apele o podział z ideologią komunistyczną. Mercier twierdził, że pierwszym głodem ubogich jest godność. Trzeba także rozumieć to, co dzieje się z duszą człowieka chronicznie głodnego. Głodujący są teraz w stałym kontakcie z bogactwami Zachodu. Wskazówką do znalezienia odpowiedniej postawy wobec tego problemu jest Chrystus i Jego identyfikacja z ubogimi⁴⁸.

Biskup Lucien Matzinger, odwołując się do swego doświadczenia, twierdził, że w Peru jest wiele działań oferujących bezpłatną pomoc. Jego zdaniem jest to katastrofa dla miejscowych ludzi, ponieważ zmienia się Indian

⁴⁰ Pius XII, Przesłanie radiowe na Zesłanie Ducha Świętego z 1 czerwca 1941 roku; Jan XXII *Mater et Magistra* i orędzie radiowe z okazji rozpoczęcia II Soboru Watykańskiego z 11 września 1962 roku.

⁴¹ *Ad normam articuli. List do kardanała Cicagnani z 21 listopada 1962 roku*, FH 3: 28- 33.

⁴² *Trè Saint Père. List do Jana XXIII z 21 listopada 1962 roku*, FH 3: 2.

⁴³ *5ème Réunion sur "Jésus, l'Église et les pauvres"*, *Collège Belge-Rome, le 30/11/62*, FH 02, 14r-15r.

⁴⁴ Rz 2,11; Ef 4,9; Kol 3,25.

⁴⁵ 2 Kor 8,13-15.

⁴⁶ Mt 5, 23-26.

⁴⁷ *5ème Réunion*, 14r.

⁴⁸ *5ème Réunion*, 14r n.

w zawodowych żebraków. Są to działania niemoralne. Mercier dodał, że taka forma działań wobec ubogich jest wstępem do lenistwa. Jest ona także źródłem niepowodzenia wielu akcji pomocowych. Nie jesteśmy dobroczyńcami, ale beneficjentami ubogich, twierdził. Biskup Georges Béjot uzupełnił tę myśl wnioskiem, aby odkrywać wartości tkwiące w ludziach ubogich⁴⁹.

Następnie Yves Marie Joseph Congar przedstawił historię tytułów i zaszczytów w dziejach⁵⁰. W dyskusji nad jego wystąpieniem podkreślano potrzebę zmniejszenia przepychu i zmian w zachowaniach eklezjalnych. Himmer zaznaczył, że należy wprowadzić rozróżnienie pomiędzy strojami liturgicznymi a używanymi w codziennym życiu. Neroztropne byłoby zniesienie wszystkiego z dnia na dzień. Niemniej jednak już dziś należy rozpocząć proces upraszczania. Biskup Benedict Varghese Gregorios Thangalathil zwrócił uwagę na nadmierny formalizm i „pompę” w obrzędach. Zewnętrzni obserwatorzy postrzegają je jako przejaw słabości duchowej katolików. Jednakże jeden z argentyńskich biskupów przypominał, że dla niektórych osób ma znaczenie jakaś forma przepychu i doniosłości zachowań. Podkreślał, że wśród ludów andyjskich biskup, który pojawi się w czarnej sutannie, nie będzie zaakceptowany i nie zdobędzie zaufania. Musi założyć stroje biskupie, aby znaleźć posłuch. O złożoności tego problemu mówił Himmer. Jeśli konieczne jest zachowanie insygniów biskupich, starajmy się upewnić, że nie są one znakami dominacji, proponował. Nie zdajemy sobie sprawy z tego, że nasza pompatyczność może wyglądać śmiesznie dla niechrześcijan, stwierdzali inni. Dyskutowano także o zaletach i niedomaganiach stroju duchownego w kontaktach ze świeckimi i podczas wykonywania misji. Zwracano uwagę na kontekstualność tego problemu. To, co jest znaczące na Zachodzie, może mieć inny sens na Wschodzie. Biskup Louis Guyot sugerował przeprowadzenie wśród niechrześcijan ankiety odnoszącej się do diskutowanych problemów. Biskup jest konsekrowany nie tylko dla wspólnoty osób już wierzących, ale także w celu niesienia Dobrej Nowiny innym. Żłudne jest uleganie tezie, że nasi ludzie i niechrześcijanie mają taką samą mentalność. Gerlier, podsumowując dyskusję, stwierdził, że istnieje rzeczywista potrzeba rozwiązań w diskutowanych obszarach. Trzeba to zrobić odważnie, mądrze i stopniowo. Przestrzegał przed ucieczką od wyzwań i paraliżem wywołanym

⁴⁹ 5ème Réunion, 14v.

⁵⁰ W FH przechowuje się kopię skrótu tego wystąpienia: Yves Marie Joseph Congar, *Exposé du Père CONGAR, O.P. sur l'origine des aspects «seigneuriaux» de l'épiscopat*, FH 2: 24r-24v. Rozbudowaną wersję tego wystąpienia Congar zamieścił w książce: *O Kościół służebny i ubogi* (Paryż–Kijów–Kraków: Cer–Kairos–Znak 2000), 101-137.

reakcjami na potrzebne reformy. Roztropność, dyskrecja i wytrwałość są gwarantami sukcesu⁵¹.

Ostatnie sprawozdanie w zasobach archiwalnych Himmera dotyczy posiedzenia komitetu animacyjnego, które odbyło się 2 grudnia 1962 roku. Podsumowano działalność grupy. Podjęto decyzję o kontynuacji spotkań w Kolegium Belgijskim na następnej sesji. Zdecydowano się utworzyć trzy rodzaje grup: komitet animacyjny, koordynacji i kontaktów; grupę doktrynalno-teologiczną i uwrażliwiającą na problematykę Kościoła i ubogich; spotkania w małych grupach z zastosowaniem metodologii rewizji życia. Postanowiono, że w okresie pomiędzy sesjami kontakty będą podtrzymywane. Zaproponowano wydawanie biuletynu łącznikowego, w którym zamieści się notatki i refleksje, a także doświadczenia i postulatory. Càmara nalegał na rozszerzenie grupy i kontaktów⁵².

*

Powyższy zarys upoważnia do następującego wniosku: problematyka Kościoła ubogiego i ubogich pozornie dotyczy wyłącznie tzw. praksi Kościoła. Chociaż niewątpliwie jest ona ważna, w porządku wiary i teologii na pierwszym miejscu jest tematem teologiczno-fundamentalnym i dogmatycznym. Dotyczy podstawowych twierdzeń o Bogu objawiającym się w Jezusie Chrystusie, o człowieku, społeczności ludzkiej, Kościele i stworzeniach. Ustalenia w obrębie tych obszarów tworzą podstawy duchowości i praktyki życia chrześcijańskiego, planów ewangelizacyjno-misyjnych, tworzą fundament wzorców moralnych. Odwrócenie tego porządku wydaje się oddalać Kościół od *amor fontalis*, od którego wszystko pochodzi i do którego wszystko powraca (DM 2). Biskupi, uczestniczący w posiedzeniach grupy *Jezus – Kościół – ubodzy*, byli świadomi tej zależności. Stąd w ich dyskusjach pojawiały się tematy teologiczne. Mieli też świadomość, że nie można poprzestać na teorii. Sytuacja ludzi ubogich wymaga działań oraz zmian mentalnościowych, w tym wzorców życia. Z tekstów sprawozdań wynika, że biskupi rozumieli tragizm i złożoność wszechobecnego ubóstwa, także z własnych doświadczeń. Dążyli do aktualizacji teorii i metod działań, które przewyciężyłyby uprzedmiotowienie ubogich oraz zabiegały o ich promocję i sprawiedliwość

⁵¹ 5ème Réunion, 14v-15r. W sprawozdaniu poleca się letkurę: Gilles Couvreur, *Les pauvres ont-ils des droits?: recherches sur le vol en cas d'extrême nécessité depuis la concordia de Gratien (1140) jusqu'à Guillaume d'Auxerre (+1231)* (Roma: Pontificia Universitas Gregoriana, 1961); A. Hamman, *Riches et pauvres dans l'Église ancienne / [Textes essentiels recueillis et présentés par A. Hamman ...]* (Paris: Grasset, 1962).

⁵² Réunion du "Comité d'animation" – 2 de décembre 1962, FH 2: 15.

społeczną w duchu nauczania Kościoła. Mieli świadomość, że osobista praktyka ewangelicznego ubóstwa jest warunkiem podążania za Chrystusem i istnienia wspólnoty, która wciela w świecie jego misję. Rozpoznawali rozumowe i strukturalne mechanizmy utrudniające życie i świadectwo chrześcijańskie. Byli także świadomi mechanizmów wypychających ubogich z Kościoła.

Problematyka, obecna w sprawozdaniach z prac grupy *Jezus – Kościół – ubodzy*, jest też przykładem realizacji postulatu powrotu wiary, teologii, życia eklezjalnego i misji ewangelizacyjnej do rzeczywistości⁵³. Pisze o tym papież Franciszek w *Evangelii gaudium* (231-233): „Niebezpiecznie jest żyć w królestwie samego słowa, obrazu, sofizmu. Stąd wniosek, że należy postulować [...] zasadę: rzeczywistość przewyższa ideę. Zakłada to unikanie różnych form zasłaniania rzeczywistości: angelicznych puryzmów, totalitaryzmów relatywizacji, deklaratystycznych nominalizmów, projektów bardziej formalnych niż realnych, antyhistorycznych fundamentalizmów, intelektualizmów pozbawionych mądrości” (EG 231). Słowa te objaśniają znaczenie tematów podjętych przez biskupów 60 lat temu.

BIBLIOGRAFIA

- 2ème Réunion sur “Jésus, l’Église et les pauvres” Collège Belge–Rome, le 5/11/62 Sur l’invitation de LL.EE.UN.SS. Himmer et Hakim. Sous la présidence de Sa Béatitude Maximos IV, et de Son Éminence le Cardinal Gerlier. FH 02, 11r-12.
- 5ème Réunion sur “Jésus, l’Église et les pauvres”, Collège Belge–Rome, le 30/11/62. FH 02, 14r-15r.
- Ad normam articuli. List do kardanała Cicagnani z 21 listopada 1962 roku.* FH 3: 28- 33.
- Ancel, Alfred. *5 ans avec les ouvriers.* Editions du Centurion, 1963.
- Archiwum Charles-Marie Himmer. *Dokumenty dotyczące grupy „Jezus, Kościół i ubodzy” oraz Kościoła i ubóstwa na II Soborze Watykańskim.* Katolicki Uniwersytet Louvain-la-Neuve (Fonds Mgr Charles-Marie Himmer). Teczki-foldery od BE_A4006_FD_CLG_04_01 do BE_A4006_FD_CLG_04_11.
- Artemiuk, Przemysław. „Ubóstwo znakiem wiarygodności Kościoła”. *Łódzkie Studia Teologiczne* 28(2019), 2: 41-57.
- Beozzo, José Oscar. *Pacto das catacumbas: por uma igreja servidora e pobre.* São Paulo: Paulinas, 2015.
- Câmara, Helder. *Circulares Conciliares.* Vol. I, T. I-III. Cepe editora. Kindle Edition. Dostęp: 5.02.2022.

⁵³ Por. Andrzej Pietrzak, *Modele ewangelizacji kultur i inkulturacji wiary* (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2013), 115-130.

- Codina, Victor. *Kościół wykluczonych. Teologia z perspektywy Nazaretu*. Kraków: Wydawnictwo WAM, 2018.
- Cogitatio monnolorum episcoporum in fine Concilii Vaticani II*. FH 10, 143-144.
- Compte-rendu d'une réunion tenue au Collège Belge-Rome, le 26/10/62*. FH 02: 6r-7v.
- Congar, Yves Marie Joseph. *Exposé du Père CONGAR, O.P. sur l'origine des aspects „seigneuriaux” do l'épiscopat*. FH 2: 24r-24v.
- Congar, Yves Marie Joseph. *O Kościół służebny i ubogi*. Paryż-Kijów-Kraków: Cerf-Kairos-Znak, 2000.
- Couvreur, Gilles. *Les pauvres ont-ils des droits?: recherches sur le vol en cas d'extrême nécessité depuis la concordia de Gratien (1140) jusqu'à Guillaume d'Auxerre (+1231)*. Roma: Pontificia Universitas Gregoriana, 1961.
- Franciszek. *Evangelii gaudium*. <https://www.vatican.va>. Dostęp: 5.02.2022.
- Gauthier, Paul. *Les Pauvres, Jésus et l'Église*. Paris: Éditions universitaires, 1963.
- Hamman, A. *Riches et pauvres dans l'Église ancienne [Textes essentiels recueillis et présentés par A. Hamman ...]*. Paris: Grasset, 1962.
- Intervencion de Son Eminence le Cardinal GERLIER, à une réunion de Peres du Concile et de pretres sur le raporte : « Jésus, l'Église et les pauvres »* (26.10.1962). FH 02: 8.
- Interview de Monseigneur CH.-M. Himmer, ancien évêque de Tournai par A. Haquin*. 9.08.1990. FH 01: 004-025.
- Introduction à l'expose de Mgr Himmer, le 21 nov. 1992*. FH 02: 2.
- Jan XXIII. *Radiomessaggio del Santo Padre Giovanni XXIII ai fedeli di tutto il mondo, a un Mese dal Concilio Ecumenico Vaticano II*. <https://www.vatican.va>. Dostęp: 5.02.2022.
- Kiejkowski, Paweł. *Kościół ubogi dla ubogich według papieża Franciszka*. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza. Wydział Teologiczny, 2015.
- Komitet Nauk Teologicznych PAN. *Kościół ubogich*. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2013.
- Lazzaretti, Lorella, and Giuseppe Alberigo. *La documentazione bolognese per la storia del Concilio Vaticano II : inventario dei fondi G. Lercaro e G. Dossetti*. Bologna: [s.n.], 1995.
- Lercaro, Giacomo. *Per la forza dello Spirito. Discorsi conciliari*. A cura Saretta Marotta. Bologna: Edizioni Dehoniane, 2014.
- Mennini, Matteo. *La Chiesa dei poveri. Dal Concilio Vaticano II a Papa Francesco*. Milano: Edizioni Angelo Guerini e Associati SpA, 2016.
- Mercier, Georges. *L'Église de pauvres*. FH 02, 16r-21.
- Pietrzak, Andrzej. „Pakt z katakumb św. Domitilli”. *Communio. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny* 35(2015), 3-4: 63-73.
- Pietrzak, Andrzej. *Modele ewangelizacji kultur i inkulturacji wiary*. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2013.
- Pietrzak, Andrzej. *Opcja na rzecz ubogich znakiem wiarygodności Kościoła*. Pięńężno: Misyjne Seminarium Księży Werbistów, 2002.
- Planellas i Barnosell, Joan. *La Iglesia de los pobres en el Concilio Vaticano II*. Barcelona: Herder, 2014.
- Programme de la 4ème Réunion sur „Jésus, l'Église et les pauvres”. Mardi 20 Novembre 1962*. FH 002, 13.

- Rager, Hilari. „Formación de los grupos informales”. W *Historia del Concilio Vaticano II. La formación de la conciencia eclesial. El primer periodo y la primera intercesión*. T. II, red. Giuseppe Alberigo, 191-214. Salamanca: Ediciones Sígueme. S. A., 2002.
- Réflexion d'un laïc. Au sujet de «l'Église de pauvres»*. FH 01: 027-038.
- Réunion du “Comité d'animation” – 2 de décembre 1962*. FH 2: 15.
- Saavadera, Luis Martinez i Pierre Sauvage. *Le Pacte des catacombes. Une Église pauvre pour les pauvres*. Namur–Paris: Lessius, 2019.
- Sedmak, Clemens. *Kościół ubogich: papież Franciszek i transformacja ortodoksji*. Tłum. Dorota Chabrajka. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 2018.
- Trè Saint Père. List do Jana XXIII z 21 listopada 1962 roku*. FH 3: 2.

GRUPA JEZUS – KOŚCIÓŁ – UBODZY PODCZAS PIERWSZEJ SESJI SOBORU
WATYKAŃSKIEGO II W ŚWIEŹLE ZASOBÓW ARCHIWALNYCH BISKUPA
CHARLES-MARIE HIMMERA

Streszczenie

Podczas Soboru Watykańskiego II działała nieformalna grupa biskupów, popularnie nazywana grupą Kościoła ubogich, która w centrum debat umieściła relację pomiędzy Jezusem, Kościołem a ubogimi. Archiwum Katolickiego Uniwersytetu Louvain-la-Neuve przechowuje sprawozdania ze spotkań, które odbywały się w Kolegium Belgijskim w Rzymie. Ze względu na to, że ich treść jest mało znana, stosując metodę krytyki i analizy piśmiennictwa, autor przybliży ich zawartość. W pierwszej części omawia stan badań. W części drugiej ukazuje zawartość sprawozdań.

Słowa kluczowe: Sobór Watykański II; Kościół ubogi i ubogich; teologia ubóstwa; świadectwo; hierarchia.